

KARLUK DEVLETİ'NİN KURULUŞ TARIHİ MESELESİ

Hüseyin SALMAN*

Özet

VI. ve VIII. yüzyıllar arasında yaşayan Karluklar, önemli Türk boylarından biridir. Kendileri devlet kurdukları gibi, Gazneli ve Karahanlı hanedanları da onların soyundan gelmiştir. Kuruluşlarıyla ilgili olarak şimdilik üç farklı kaynak bulunmaktadır: 1. Çin kaynakları, 2. Nüvizmatik malzemeler, 3. Uygur metinleri. Bu üç ana kaynağa Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lugati't-Türk* isimli eseri ve az sayıdaki İşlâm vesikaları da ilâve edildiğinde Karluk Devleti'nin kuruluş tarihi ile ilgili gerçekler ortaya çıkmaya başlar.

Anahtar Kelimeler: Karluklar, Arslan İl Türgü, Çigilkent, Ordukent.

THE ISSUE OF QARLUQ STATE ESTABLISHMENT

Abstract

Qarluqs, who lived between the 6th and 8th centuries, are one of the important Turkish tribes. The state has established themselves as well as their descendants Karakhanids and Gaznavid dynasties came from them. With regard to their organization, these are the main sources: 1. Chinese sources, 2. Numismatic materials, 3. The Uyghur texts. When these three main sources added Mahmud al-Kashghari's *Diwan al-Lugat al-Turk* and Islamic documents, Qarluq facts about the history of the organization began to emerge.

Keywords: Qarluqs, Arslan İl Tügü, Chighilkent, Ordukent.

Giriř

Önemli Türk boylarından biri olan Karluklar, önceleri İrtiş Nehri'nin her iki kesiminde, sonraları ise Balkař Gölü'nün doğusunda bulunan Zaysan-Alağöl-Urungu göller üçgeni arasında

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi (İstanbul).

ikamet etmekteydiler. Aynı zamanda Göktürk Devleti'nin kurucusu sayılan ve Aşena sülalesine mensup olan Karluklar, bu devletin 744'te yıkılışından sonra Uygurlar ile bölge hâkimiyeti için mücadeleye girişmişler; kendilerinden sayıca üstün ve kuvvetli olan Uygur Devleti karşısında batı bölgesine çekilmek zorunda kalmışlardır. 751 yılında yapılan Talas Savaşı da onların bu çekilişine yardımcı olmuştur. Bilindiği gibi, bu savaşın sonunda bölgeden Çin baskısı kalkmıştır.

Batı Göktürk Devleti, 659 yılında ağır Çin saldırıları sonucu tarih sahnesinden çekilirken onun yerine bölgede (Seyhun ile Isıg göl arası) Sarı ve Kara Türgiş devletleri kurulmuştur. 690-715 yıllarında var olan Sarı Türgiş Devleti'nde U-çe-le, hem kurucu hem de en otoriter ve saygın kağandır. 716-737 yıllarında Sarı Türgiş Devleti'nin yerini alan Kara Türgiş Devleti'nde de Su-lu Kağan, kurucu aynı zamanda otoriter ve şöhretli bir hükümdardır. Su-lu Kağan'ın 737 yılında katledilmesinden sonra bu bölgede Sarı ve Kara Türgiş boyları arasında iç çekişme başlamış, bundan iki grup da zarar görmüş ve taraflar, bir daha birleşerek büyük bir devlet kuramamıştır. On-okların bu iki kabile grubuyla ilgili Çin kaynaklarında yer alan son haber 759 tarihidir. Bu tarihten sonra bir kısmı Seyhun nehri boyunca kuzeybatıya doğru göç ederken diğer kısmı da kendi arazilerini ele geçiren Karlukların hâkimiyetini kabul etmiştir.

Problem burada başlamaktadır. Aynı zamanda Karahanlı Devleti'nin kurucusu olan Karluk boyları, Isıg göl ile Sirderya arasındaki Çu ve Talas vadilerini ne zaman ele geçirmiştir? Türgişleri meydana getiren iki büyük kabile konfederasyonu olan Tu-lu ve Nu-şe-pi gruplarının merkezlerini ne zaman elde etmiştir?

Bu konuyla ilgili elimizde üç kaynak bulunmaktadır. İlk olarak Çin kaynağı Tang-şu'da yer alan haberin tercümesi şöyledir: "Ta-li devrinden (766-779) sonra Karluklar güçlenmeye başladılar. Onlar ikametlerini Çu Vadisi'ne naklettiler. İki kabile grubu¹ zayıfladığından Karluklara tâbi oldular. Hu-şe-log'un² kabilelerinden diğerleri Uygurlara bağlandılar."³

Çin kaynağındaki bu bilgiye göre, Karluk Devleti'nin kuruluşu en erken 780 yılıdır. Yalnız 759 yılından itibaren kendilerinden haber alınamayan On-ok kabilelerinin arazisine Karluk boylarının göçleri bu tarihten sonra başlayabilir. Zira yukarıda da değinildiği gibi, 751 Savaşı bölgedeki Türk boylarına rahatlık sağlamıştır. Bu, Çin kaynağında kesin bir tarih olmamakla beraber bizlere az çok ipucu vermektedir.

İkinci kaynağımız nümizmatik ile ilgilidir. Son yapılan kazılarda bugünkü Kırgızistan'ın Çu Vadisi'nde yer alan Bişkek şehrinin 50 km. batısında bulunan eski Soğd kenti Şiş-tüb arkeoloji sahasında bulunan ilginç bir paradır.⁴ Söz konusu madenî parayı Alexandr Kamyshev bulmuş ve bu paraya ait bir görüntüyü *Oriental Coins Database'e* eklemiştir.⁵ Para mükemmel bir şekilde günümüze ulaşmıştır ve üzerindeki yazılar net bir şekilde okunabilmektedir. Paranın arka yüzünde "Karluk Hanı'nın Parası" ibaresi yer almaktadır.

¹ Tu-lu ve Nu-şe-pi'ler.

² Hu-şe-lo, Çin'in hizmetinde bulunan Türk Kağanı'nın adıdır.

³ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris 1941, s. 85.

⁴ Pavel Lurje'nin 30-07-2007 tarihli mesajı.

⁵ <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo-46265>.

Nümizmat Vladimir Belyaev, paranın sol tarafında yer alan çift damganın Karahanlı paraları ile benzeştiğini ileri sürmektedir.⁶

Karluk Dönemi'nde bir adet paranın bulunması ve bu paranın arka yüzünde yer alan "Karluk Hanı'nın parası" ifadesi, bize Karluk Devleti'nin mevcudiyetini göstermektedir. Bilindiği gibi Ortaçağ'da devletlerin bağımsızlık işaretlerinden birisi de para kestirmeleridir. Konumuz açısından burada eksik olan taraf, paranın üzerinde bir tarihin bulunmamasıdır. Çu Vadisi'ndeki arkeolojik araştırmalar hâlen devam etmektedir ve Karluk Devleti ile ilgili daha başka paraların bulunması ihtimali de oldukça yüksektir.

Üçüncü kaynağımız ise Uygurca yazılmış bir Mani metnidir. Turfan yakınlarındaki Hoço harabelerinde bulunan ve Batı Türkçesi'yle yazılan bu Mani metninde, Karluk Devleti'nin kuruluşu ile ilgili satırlar yer almaktadır. Bu vesikalar günümüz Türkçesine çevrilmiştir.⁷ Metindeki ilgili satırlar şunlardır:

Arka yüz, sağ sütun:

23. aika.yme yigedmiş kutlug	: 23. ayda. ve muzaffer kutlu
24. yılka.yme öğütmüş alkatmış	:24. yılda. ve övülmüş, yüce
25. ç(e)rig Türk ulus, argu, tlas	:25. asker Türk milleti, Argu, Talas
26. Köğün içi-nte.yme yokarı kodı	:26. vadisi içinde, Ve yukarı-aşağı
27. ilgerü kirü atı iştilmiş yme.	:27. ileri-geri adı duyulmuş ve.
28. küsi sorulmuş kutluğ ulus	:28. şöhreti sorulmuş şanlı ulus
29. y(a) raşlağ altun aruğu ulus	:29. itibarlı, asil ve necip millet
30. kasu, ygenknt ordu-knt çiği(1)	:30. Kasu, Yegenkent, Ordukent Çiğil
31. Balıg nom kutı t(e) ngri-ni-ng	:31. şehri ilâhî kutlu tanrının

Arka yüz, sol sütun:

4. tokrıdaki uluğ moçak	:4. Toharistanlı yüce başrahip
5. yme (a)ltun argu	:5. ve asil argu
6. ... (ul)us Kasu hanı ordu	:6 ... milleti Kasu hanı, Ordu
7. Çiğil k(e)nt erklığı uluğu Türkdün	:7. Çiğil kenti beyi, yüce Türklerin
8. praşdanaki Çiğil Arslan il tırgüg	:8. koruyucusu Çiğil Arslan il tırgüg
9. Alp burguçan alp t(a)rkan beğ	:9. Alp burguçan Alp Tarhan Beg
10. ilentük erksintük oğırınta	:10. tahta çıkması dolayısıyla
11. yme amtı bolzun esengü-ü	:11. ve şimdi ona esenlik ve
12. alkış tözü nom arkası-nga	:12. alkış olsun. Tözü nom arkasına ⁸

⁶ Krş. <http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=25614>.

⁷ Fuad Köseraif, *Türkçe Mani Elyazıları*, İstanbul 1936, s. 20.

⁸ *Tözü nom arkası* Maniheizm'de birinci derecede dinî bir rütbedir. Bk. A. von Gabain, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış III: Şehir Gözüyle Step", (Türkçe Tercüme: Saadet Çağatay), *A.Ü. DTCF Dergisi*, VIII/3 (1950), s. 373, n. 1.

13. yme ögirmek s(e)vinmek	:13. memnuniyet ve sevinmek
14. bolzun nom praşdan(a)kların üze	:14. olsun. Nom praşdanakları ⁹
15. yme kudatmak kıvadmak	:15. güçlü ve güvenli olmak.
16. bolzun. tözü ödrilmiş	:16. olsun, tözü ödrilmiş ¹⁰
17. arıg dindarlarka, yme	:17. arıg dindarlara va dahi
18. yigetmek utmak bolzun	:18. zafer kazanmak ve gelip gelmek olsun
19. manga ağduk kharı bitgeçi-i	:19. ben fakir (değersiz) yazıcı ağduk
20. m(a)r işoy(a)zd makhistak üze	:20. üstad mahistak ¹¹ üzerine
21. kim yme uluğ amranmakı-n	:21. ki büyük şevk
22. ağır küşüşün bitidim	:22. ve şiddetli arzu ile yazdım.

Bu metinde birtakım önemli tarihî ve coğrafi bilgiler bulunmaktadır. Coğrafi yerler şunlardır:

Argu-Talas Vadisi: Arka yüz, sağ sütun, satır no. 25-26. Ortaçağ kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla bu saha, Talas şehri ile Balasagun arasındaki bölgedir. Kaşgarlı bu coğrafi alanı, “Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere ‘Argu’ denilmektedir. Çünkü orası iki dağ arasındadır.” ibareleriyle tanımlamaktadır.¹² Vadinin başladığı Talas veya Taraz şehri, coğrafi tespitlere göre Talas Nehri’nin doğduğu yere yakındır. Kaşgarlı’ya göre iki tane Talas vardır. Birisi *Ulu Talas’tır*, diğeri ise İslâm sınırına yakındır.¹³ *Dîvânü Lugati’t-Türk*’ü tercüme eden Besim Atalay, buna *Küçük Talas* şehri denmesini teklif eder. X. asır İslâm coğrafyacılarından Makdisî, Taraz’ı şu şekilde tasvir etmektedir:¹⁴ “Talas; büyük, müstahkem, bostanları çok, mamureleri örülmüş, hendeği ve kapıları olan bir şehirdir. Mamur bir rabazı (şehrin kale ve sur dışındaki kısmı) ve şehrin önünden akan büyük bir nehri vardır. Şehrin bir kısmı bu nehrin arkasında kalır. Burada geçit bulunur. Camisi çarşısındadır.” Yine hatırlatalım ki 751 Talas Savaşı da bu şehrin yakınlarında cereyan etmiştir. Vadinin diğer ucu olan Balasagun şehri de meşhur bir yerleşim yeridir. Karahanlılar’da merkez görevini yerine getirmiştir. Kaşgarlı’ya göre bu yüzden *Kuz Ordu* ismiyle anılmaktadır.¹⁵ Aynı şekilde bir diğer kaynağımız olan Makdisî de buranın merkez olmadan önceki hâlini tasvir ederken Balasagun’un büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu belirtir.¹⁶

Talas-Argu Vadisi, VIII-XI. asırlar arasında önemli bir yerleşim merkezidir. Daha sonra bahsedeceğimiz şehirlerin bir kısmı bu vadiye bulunduğu gibi Aspara, Tokmak gibi meşhur şehirler de aynı bölgede yer almaktadır.

⁹ *Nom Praşdanakları*, Maniheizm’de ikinci derecede dinî bir rütbedir. Bk. *a.g.m.*, s. 373.

¹⁰ *Tözi ödrilmiş arıg dindarlarka*, Maniheizm’de üçüncü derecede dinî bir rütbedir. Bk. *a.g.m.*, n.1, s. 373.

¹¹ *Makhistak*, Maniheizm’de dördüncü derecede dinî bir rütbedir. Bk. *a.g.m.*, n.1, s. 373.

¹² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugati’t-Türk I*, (Türkçe Tercümesi: Besim Atalay), Ankara 1988, s. 127.

¹³ Kaşgarlı Mahmud, s. 366.

¹⁴ Makdisî, *Ahsenü’l-tekâsîm fi ma’rifeti’l-ekâlîm*, neşr. De Goeje, Leiden 1877, s. 274. Ayrıntılı bilgi için bk. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 252.

¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 124.

¹⁶ Makdisî, s. 275, R. Şeşen, s. 253.

Kasu: Arka yüz, sağ sütun, satır no. 30. Arka yüz, sol sütun, satır no. 6. İncelediğimiz yerler içerisinde en az bilgi toplayabildiğimiz şehir Kasu olmuştur. Sadece bir yerde, Kaşgarlı'da, bulduğumuz malûmât da çok müphemdir.¹⁷ Divanda, “Kasu bizim ilde (Kaşgar'da) bir yer adı” şeklinde geçer. Kasu, muhtemelen VIII. asırda küçük bir şehirdir ve XI. asırda ahali tarafından terk olunmuştur.

Yegankent: Arka yüz, sağ sütun, satır no. 30. Arka yüz, sol sütun, satır no. 6. İslâm coğrafyacısı Makdisî bu şehrin yerini bize en iyi tarif eden kişidir. Yazar, eserinde Otrar (Evliya-ata) ile Taraz arasındaki şehirleri sayarken aynı güzergâhtaki Yegankent'in adını da zikreder.¹⁸ Yine Makdisî'ye göre Yegankent, büyük ve güzel bir şehir olmakla birlikte Han-Kara'nın¹⁹ şehridir. Bu zatın ribâtı ve kabri de buradadır.

Ordukent: Arka yüz, sağ sütun, satır no. 30. Arka yüz, sol sütun, satır no. 6. Üzerinde durulması gereken en önemli şehir burasıdır. Bilindiği gibi Eski Türk devletlerinde Ordukent, devlet merkezi olan şehirdir ve Kaşgarlı, şehrin Balasagun yakınlarında olduğunu zikreder.²⁰ Bir diğer kaynağımız olan Makdisî ise biraz daha açık olarak Ordukent ile Balasagun arasında Navikent'in bulunduğunu yazar.²¹ Makdisî, Ordukent'le ilgili olarak şunları belirtir: “Ordukent, Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsficab sahibine hediyeler gönderir. Ordukent şehrinin etrafında sur, bu surun etrafında ise suyla dolu bir hendek vardır. Türkmen hükümdarının (büyük bir ihtimalle Karluk) sarayı kalesindedir.”²² Ordukent, yapılan tariflere göre Karluk iskân sahasının ortasındadır. Dolayısıyla Karluk Hanı'nın merkezidir.

Çiğilkent: Arka yüz, sağ sütun, satır no. 30. Arka yüz, sol sütun, satır no. 7. Metinde isminden söz edilen son şehir Çiğilkent'tir. Kaşgarlı, eserinde Çiğilkent'i Talas yakınlarında bir kasaba olarak tarif eder.²³ Makdisî ise buna yakın bir şekilde; fakat biraz daha geniş olarak Çiğilkent'in Talas'tan bir ünleyimlik (sayha)²⁴ mesafede bulunduğunu, etrafının surlarla çevrili olup bir kalesinin bulunduğunu ve camisinin de çarşıda olduğunu yazar.²⁵

Argu Kabilesi: Arka yüz, sol sütun, satır no. 5-6. Metnimizde Argu ismi kabile değil millet ismi olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud, dilleri hakkında çok geniş bilgi verirken bu isimde bir boydan bahsetmemektedir. Oturdukları coğrafi saha olarak Balasagun ile Talas arasındaki bölge gösterilmektedir.²⁶ Bu geniş bölgede o sıralarda On-ok bakiyeleri ve Karluklar oturmaktadır. Bu durumda akla şu soru gelebilir: Acaba Argu, Karluklara atfedilen bir sıfat mıdır? Birçok Türk

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, III, s. 224.

¹⁸ Makdisî, s. 263, R. Şeşen, s. 248.

¹⁹ Bu zat hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Han Kara'nın ribâtı ve kabri orada bulunduğu göre Yegankent'in hâkiminin bir zamanlar bu zat olduğu düşünülebilir.

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 124.

²¹ Makdisî, s. 263.

²² *a.g.e.*, s. 275.

²³ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 393.

²⁴ Bu Ortaçağ uzunluk ölçüsüyle ilgili mevcut kaynaklarda bilgi bulunamamıştır.

²⁵ Makdisî, s. 274-275.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, I, s. 127.

boyuna “Türkmen” ismi verildiği gibi Karluklara da İslâmiyet’in yayıldığı sıralarda böyle bir isim verilemez mi? Aksi halde Karlukları meydana getiren kabileler içerisinde en büyük veya en küçük boylardan biri olsaydı, X. asır İslâm coğrafyacıları mutlaka onlar hakkında bize bilgi verirlerdi. Prof. Dr. Fuad Köprülü, Arguları Karluklardan saymaktadır ve Argu Lehçesi hakkında verilen bilgilerin Hakaniye (Karahanlı) Türklerinin lisanına pek yakın bir Doğu Lehçesi olduğu kanaatindedir.²⁷

Mani metninde görüldüğü gibi, Arslan İl Türgüg’e Altın Argu halkının ve Kasu şehrinin hanı denmektedir. Bunun yanısıra metne göre Çiğilkent ve Ordukent şehirlerinin hükümdarı olup, bütün Türklerin başı ve büyüğüdür. Burada bir Türk hükümdarının tahta geçmesi, batıda Türk-İran hududu sahasında Çiğil menşeli olması ve Arslan İl Türgüg unvanını taşıması çok önemlidir. Çiğiller VI-VIII. asırlar arasında Karlukların en büyük boylarından birisidir. Pritsak’a göre bu kabilenin ongunu Arslan’dır. Dolayısıyla Mani metninin verdiği bilgiler, diğer X. asır İslâm coğrafyacılarının eserlerinde verdiği bilgilerle uygunluk taşımaktadır. Arslan İl Türgüg, Talas ve Argu sahaları ile Yedisu vadilerinde, yani Karluklara ait olan arazide hükümdarlık yapmıştır.

Bu metindeki bir diğer problem de şudur: Arslan İl-Türgüg’ün Alp Burguçan Alp Tarhan Beg unvanı da bulunmaktadır. Bu unvanın, Talas ve Argu sahasına hâkim olmadan, hatta bu sahaya gelmeden önceki hükümdarlık unvanı olması muhtemeldir. Zira metin bir tebrik mesajı havasını taşımaktadır. Üçüncü Uygur hükümdarı İl Tutmuş (Böğü Kağan 759-780) adına yazılan metin, Karluk Hanı’nın eski Türgiş arazisini ele geçirmesinin ardından yazılmıştır. Yani bir başarının tebrik edilmesi söz konusudur.

Metnin yazarı dördüncü derecede dinî bir rütbe olan ‘Ağduk Mahistak’ unvanına sahiptir. Ağduk, bu metni hem Uygur hükümdarı İl Tutmuş hem de Karluk hükümdarı Arslan Han için kaleme almıştır. Metnin dili Uygurca değildir, Batı Türkçesi’dir.

Sonuç

Elimizdeki üç kaynaktan ilki olan Çin kaynağı, Karlukların ancak Ta-li devrinden (766-779) sonra güçlenip Çu Vadisi’ni işgal ettiklerini ve buralardaki iki kabile grubunu (Tu-lu ve Nu-şe-pi) hâkimiyetleri altına aldıklarını bildirmektedir. Buna göre Karlukların 780 tarihinden önce Çu Vadisi’nde bir devlet kurmaları mümkün değildir. İkinci kaynağımız bir Karluk parasıdır ve son zamanlarda yine Çu Vadisi’nde bulunmuştur. Burada eksik taraf, paranın ön veya arka yüzünde herhangi bir tarihin bulunmamasıdır. Ancak paranın mevcudiyeti bir devletin varlığına ve bağımsızlığına işaret ettiği için “Karluk Hanı’nın Parası” ibaresi bize bağımsız bir Karluk Devleti’nin varlığını göstermektedir. Üçüncü kaynağımız ise bir Mani metnidir ve öncekilere nazaran tarihî-coğrafi durumlar hakkında daha geniş bilgiler içermektedir. Bu metne göre Arslan İl Türgüg’ün Çu Vadisi’ni ele geçirip On-ok merkezlerini işgal etmesi, İl Tutmuş zamanına tekabül eder. Bir diğer ifadeyle Arslan İl Türgüg’ün devletini 780 yılından sonra kurması imkânsızdır. Bu durumda Çin kaynağı ve Mani metninde ortak tarih 780’dir. Ortaya başka vesikalar çıkana kadar Çu Vadisi’ndeki Karluk Devleti’nin 780 yılında kurulduğu kabul edilecektir.

²⁷ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976, s. 141.

Kaynaklar

Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris 1941.

Köseraif, Fuad, *Türkçe Mani Elyazıları*, İstanbul 1936.

Gabain, A. von, "Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, III: Şehir Gözüyle Step", (Türkçe terc. Saadet Çağatay), *A.Ü. DTCF Dergisi*, VIII/3 (1950).

Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugati't-Türk*, I-IV, (Türkçe terc. Besim Atalay), Ankara 1988.

Makdisi, *Ahsenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. De Goeje), Leiden 1877.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1976.

<http://www.zeno.ru/showphotphp?photo-25614>.

<http://www.zeno.ru/showphoto.php?photo-46265>.

Ek: Karluk Parası



Karluk Parası (Ön ve Arka Yüz)

